

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ MODALLIQ KATEQORİYASININ LEKSİK-SEMANTİK, STRUKTUR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Giriş. Dildə ən mürəkkəb kateqoriyalardan biri olan modallığa müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Onlardan modallığın söyləmin məzmununun gerçəkliyə olan münasibətinin müxtəlif növlərini, eləcə də söylənən fikrin subyektiv kvalifikasiyasının müxtəlif növlərini bildirməsi nöqtəyi-nəzəri geniş yayılmışdır. Z.Budaqova “Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə” adlı kitabında yazır: “Modal obyekt”lərin ümumi semantik əlamətini “danışanın nöqtəyi-nəzəri” hesab edənlər daha çoxdur. Bu baxımdan modallığın müxtəlif (qrammatik, leksik, prosodik) ifadə vasitələrinə malik olan altı tipi göstərilir: 1) danışanın öz söylədiyi fikrin məzmununu reallıq, qeyri-reallıq (hipotetiklik və s.) baxımından qiymətləndirməsi (feilin müxtəlif şəkilləri və zamanları, eləcə də bəzi bağlayıcılar, artikkelər və cümlə strukturunun başqa elementləri ilə ifadə olunur); 2) söyləmdə bildirilən situasiyanın onun mümkünlüyü, zəruriliyi və ya lazımlılığı baxımından qiymətləndirilməsi (modal feillər və başqa modal sözlərlə ifadə edilir); 3) danışanın öz söylədiyi fikrin həqiqiliyinə əminlik dərəcəsini qiymətləndirməsi (modal zərflərlə, ara sözləri ilə, eləcə də baş cümləsi budaq cümlədəki fikrin modal şəkildə qiymətləndirilməsini ehtiva edən tabeli mürəkkəb cümlələrlə ifadə edilir); 4) danışanın məqsədi və ya söyləmin kommunikativ funksiyası (Bu əlamətə görə bütün cümlələr nəqli, sual cümlələrinə, təhrik, təşviq, arzu ifadə edən cümlələrə bölünür). Bu mənalər morfoloji [feilin şəkilləri], sintaktik [cümlə konstruksiyası], prosodik [intonasiya] vasitələrlə ifadə edilir); 5) cümlədə haqqında danışılan əşya, əlamət və hadisələr arasında obyektiv əlaqələrin olmasını - olmamasını əks etdirən təsdiq - inkar mənalı (oppozisiyanın birinci üzvü [təsdiq] nişanlanmış, ikinci üzvü qrammatik, sözdüzəldici, leksik və s. vasitələrlə nişanlanır); 6) söyləmin, məzmununun keyfiyyətə və emosional şəkildə qiymətləndirilməsi (Bu, leksik və prosodik vasitələrlə nida cümlələri ilə, eləcə də nidaların köməyi ilə ifadə edilir” (1, s. 112). Bundan başqa, bu mənə ya əsas hissəsində qiymətləndirici modus (modal hissə) olan tabeli mürəkkəb cümlə, ya da tərkibində ara sözü olan konstruksiyalar və ifadələrlə təqdim olunur.

Modallıq kateqoriyası feillərə tətbiq edilir; onun qrammemləri mübtəda və feilin bildirdiyi “F” faktı arasında modal semantik münasibətlər ifadə edirlər. Ə.Cavadov “Modallığa dair bəzi qeyidlər” adlı tədqiqatında qeyd edir: “Semantik baxımdan üç əsas modallığın mövcud olması daha inandırıcıdır - **‘istəmək’**, **‘bilmək, bacarmaq’** və **‘borclu olmaq’** (onların hər üçünün əsasında **‘istəmək’** anlayışı daha aktualdır), ona görə də modallıq kateqoriyası üçdən artıq qrammemdən ibarət olunur:

‘deziderativ’: subyekt F"-də iştirak etmək istəyir;

‘potensialis’: subyekt F"-də iştirak edə bilər;

‘debitativ’: subyekt F"-də iştirak etməlidir, iştirak etməyə borclu- dur (bəzən bu məqsədlə *nesessitiv* terminin də işlədilir) (2, s. 156).

Hind-Avropa dillərində, bir sıra Avstroneziya dillərində müvafiq manclar ayrıca leksemlərlə - bir sıra qrammatik xüsusiyyətlərə malik olan modal feillərlə ifadə olunur. Hind-Avropa dillərində başqa feillərdən fərqli olaraq, onlar infinitivi bilavasitə - sözlənüsüz və xüsusi artiksiz ifadə edirlər (ingilis dilində onların infinitivi və analitik zaman formaları yoxdur). Lakin bəzi dillərdə deziderativ, potensialis və debitativ morfoloji yolla ifadə edilə bilər. Məsələn, macar dilində **potensialis** hər üç zamanda və üç feil formasında (indikativ, imperativ və kondisional) mümkündür. O, ingilis dilindəki **may** və ya alman dilindəki **dürfen** feilinin ifadə etdiyi eyni potensiallıq mənasına malikdir: ‘icazə verdiyinə görə... bilmək, olmaq’, ‘haqqı olmaq’, ‘cürət etmək’.

O.Musayev “İngilis dilinin qrammatikası” adlı kitabında yazır: “Modal sözlər qrupu ingilis dilindən və eləcə də ümumi dilçilikdə yeni məsələ olub, son dövrlərdə qeyd olunmağa başlamışdır. Əlbəttə, müşahidələr göstərir ki, hələ qədim zamanlardan bəri çox mütəxəssislər dildə mövcud nitq hissələrinin əlmətlərinə uyğun gəlməyən, nitq hissələri təlimdən kənara çıxan söz qrupunun olduğuna işarə etmişlər. Lakin bu qrup sözlərin mahiyyəti, spesifik xüsusiyyətləri haqqındakı yazılar son dövrün məhsuludur. Müasir ingilis dilində modallığı nitqin məzmununun gerçəkliyə münasibətini və danışanın reallıq, mümkünlük, zərurilik, ehtimallıq və s. cəhətdən faktlara və ya hadisələrə münasibətini əks etdirən qrammatik mənalıların məcmuu təşkil edir (3, s. 32-45).

Ümumi dilçilik ədəbiyyatında belə bir fikir də formalaşmışdır ki, hər bir cümlədə modallıq öz əksini mütləq tapır. Başqa sözlə, hər bir cümlədə məzmunun bu və ya digər cəhətdən gerçəkliyə münasibəti əks olunur. Modallığın ifadə vasitələri isə hər bir konkret dildə, eləcə də müasir ingilis dilində müxtəlif şəkildə təzahür edir. Cümlə xarici aləmin hadisələri haqqında müəyyən məlumatı verməklə bərabər, danışan bu məlumata münasibətini də bildirir. Müasir ingilis dilində predikativlik, xəbərlilik, cümlə və modallıq haqqında bəzən bir-birinə zidd fikirlər irəli sürülür. Əksər dilçilər belə bir fikri müdafiə edirlər ki, modallıq hər bir cümlənin mühüm əlaməti olub predikativlə üzvü surətdə bağlıdır. Bu fikri müdafiə edən dilçilər predikativliyi cümlənin mahiyyətini təyin edən, müəyyənləşdirən qrammatik kateqoriyaların toplusu hesab edilir. Zaman və şəxs kateqoriyalarının da onun tərkib hissəsi hesab edirlər. Onların fikrincə, bu kateqoriyalar birlikdə ali və xüsusi bir kateqoriya predikativlik kateqoriyasını yaradır.

¹⁸ AzTU “Humanitar fənnlər” kafedrası, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

¹⁹ AzTU “Xarici dillər” kafedrasının baş müəllimi

Z.Əlizadə isə predikativlik modallığının üzvü əlaqələr olmadığını irəli sürürlər. Xəbərlilik kateqoriyası doğrudan da cümlə üzvü olmaq etibarı ilə xəbərlə bağlıdır, ancaq xəbəri olan cümlələrə xasdır. Predikativlik isə heç bir cümlə üzvü, eləcə də xəbərlə bağlı olmayan bitmiş bir fikri real varlığa aid etmək qabiliyyətdir. Xəbərlilik və predikativlik kateqoriyaları arasındakı münasibət təqribən mübtəda ilə məntiqi subyekt, xəbər obyektı arasındakı münasibət kimidir. Bunlar ancaq belə halda uyğun gələ bilər, ilkin halda uyğun gələ bilər, lakin eyni hadisə olmamalıdır. Predikativlik xəbərlilik kateqoriyasından fərqli olaraq, məntiqi-qrammatik kateqoriyadır (4, s. 82).

Müasir indilis dilində modallıq müxtəlif vasitələrlə, intonasiya, feilin şəkilləri, söz sırası, modal sözlər və s. ilə ifadə oluna bilər.

Müasir dilçilikdə, eləcə də indilis dilində modallıq kateqoriyası və onun müxtəlif vasitələrlə ifadə olunmasına çoxlu tədqiqat işləri həsr olunmuşdur.

Müasir indilis dilində modal sözlər, əsasən, müstəqil mənalı sözlərdən əmələ gəlmişdir. Bu qəbildən olan sözlərin bir hissəsi öz ilkin mənbəyindən tamamilə əlaqəsinin kəsmis, ancaq modal sözlər kimi sabitləşmişdir. Belə modal sözləri miqdar etibarı ilə çox da deyildir. Modal sözlərin bir qrupu isə, dildə ikili xarakterdə olur. Başqa sözlə desək, təcrid olunduğu leksik-qrammatik sözlərlə bir növ qrammatik omonimlik yaradır. Modal sözlər əsas nitq hissələrindən mənanın zəifləməsi nəticəsində təsrid olunur. Mənanın zəifləməsi ilə əlaqədar həmin sözlərin sintatik vəzifəsi də dəyişmiş olur.

Beləliklə, müstəqil leksik mənalı sözlərdən yeni bir kateqoriya modal sözlər təcrid olunur. Bu qəbildən olan sözlər heç bir mənaya malik olmur. Onlar cümlənin müstəqil üzvü ola bilmədiyi kimi eyni zamanda söz birləşməsinə də əsasını sa təşkil edə bilmir. Bu bir onu sübut edir ki, modal sözlər bu yeni söz qrupuna daxil olarkən məna ilə birlikdə əvvəlki sintatik vəzifələrini də itirir. Modal sözlərin bir qrupu isə, cümlə üzvlərinin bir növ ixtirası nəticəsində meydana çıxır. Bu əsasən cümlələrə aid olub, dialoqlarda tez-tez müşahidə olunur.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, müasir ingilis dilində lüğəti mənasını itirərək müxtəlif münasibətlərin ifadəsi kimi çıxış edən hər hansı bir söz modal söz ola bilməz. Çünki bu tip sözlər həm də hökmən ehtimallıq, zərurilik, mümkünlüklə əlaqədar xüsusiyyətləri əks etdirmək qabiliyyətinə (modallıq) da malik olmalıdır. Əks halda, bunları modal sözlər adlandırmaq olmaz. Y.A.Blok yazır: "Real gerçəkliyə heç bir modal münasibət (ehtimallıq, zərurilik və gerçəklik münasibəti) əks etdirməyə, subyektiv emosiyaları bildirən sözlərin modal söz kimi yayılması faktı heç də modallığının təkə subyektiv cəhətini qəbul etmək deyildir. İnsanın subyektiv emosiyalarını, ruhi vəziyyətini, ifadə, meyl və s. hissələrini modallıq kateqoriyası anlayışı ilə bərabərləşdirmək nəticədə qrammatikada psixoloji cərəyanı müdafiə etməyə aparıb çıxarır" (5, s. 75).

Modallıq kateqoriyası heç də insanı hissələrin subyektiv emosional çalarlıqlarının inikasını deyil, nitqin məzmununun reallıq, mümkünlük, ehtimallıq, zərurilik və s. cəhətdən gerçəkliyə münasibətini bildirməyə xidmət edir. Məsələn; 1) "May be they want him up at the head table", Dave said (D.Carter, Fatherless Sons). 2) Happily for Henre Wharton the searching eyes of his captors were examining through a pocket glass the column of infantry that still held its position on the bank of the stream will the remnants of the Hessian lagers were seeking its friendly protection (J.F.Copper The Spy).

R.A.Close qeyd edir ki, "Müasir ingilis dilindəki modal sözlərin cümlədə oynadığı sintatik vəzifəsinə dilçilər müxtəlif cəhətdən yanaşmışlar. Əvəllər ara sözlər kimi səciyyələndirilən bu söz qrupunu əksər tədqiqatşılar cümlədən kənarda hesab etmiş, onların kənar edilməsi ilə heç bir məzmun dəyişikliyi yaranmadığını iddia etmişlər. Modal sözlərin cümlədə oynadığı sintatik rola belə bir münasibət bizcə tamamilə səhvdir. Məlum olduğu kimi, modal sözlər cümlədə ifadə etmək üçün leksik bir vahiddir. Onları heç bir vaxt cümlənin ümumi məzmununa əsaslı təsir etmədən kənarlaşdırmaq qeyri mümkündür" (6, s. 14).

Modal sözləri cümlədən kənar etdikdə ən azı real gerçəkliyə modallıq münasibəti aradan qalxır, cümlənin məzmunu dəyişmiş olur. Fikrimiz aşağıdakı cümlələr də sübut edir. Məsələn; 1) May be one of these days up there in Ottawa when the CCF workers and farmers have elected a lot more members to keep me company on Parliament Hill may be sometimes I "I'll be able to make a big statement too. (D.Carter Fatherless Sons). 2) A twelve month had however passed without his seeing them and the impatient Henry had adopted the disguise we have mentioned and unfortunately arrived on the very day that an unknown and rather suspicious guest was an inmate of the house which seldom continued any other than its regular inhabitants. Yuxarıdakı cümlələrin birincisinin tərkibində "maybe" və üçüncüsünün tərkibində "perhaps" modal sözlərini çıxartmış olsaq cümlənin məzmunundan "gümanlıq" və "şübhəlik" aradan çıxmış olacaqdır. İkinci cümlənin tərkibi "of course" modal sözündən təcrid edilmiş olsa cümlə sadəcə olaraq müəyyən bir höküm icra etməklə məhdudlaşır heç bir "əminlik" məzmunu meydana çıxmaz. Nəhayət sonuncu cümlədəki "unfortunately" modal sözü işlədilməzsə burada "gerçəklik" münasibəti aradan qalxmış olacaqdır (7, s. 138).

Nəticə. Müasir ingilis dilində modal sözlər heç bir cümlə üzvü ilə sıx surətdə bağlana bilmir. Onlar cümlədə, əsasən, ara söz, bəzən də söz-cümlə vəzifəsində çıxış edir. Hər iki halda onları bu və ya digər cümlə üzvü ilə bağlamaq mümkün deyil. Belə ki, modal sözün yaratdığı məna təkə bir üzvü ilə məhdudlaşıb qalmır. Modal söz cümlədəki yerindən asılı olmayaraq bütün fikri, cümlədə ifadə olunan hökmə münasibətin meyarı olduğundan onun əks etdirdiyi modallıq nəticə etibarı ilə bütün cümləyə yayılmış olacaqdır. Əlbəttə, modal sözün bu və ya digər sözün yanında işlənilib, onun mənasına daha çox təsir etməsi fikrini inkar etməkdən də çox uzaqdır. Belə ki, modal söz həmin cümlə üzvünün tərkibinə daxil olmur, bəlkə də, A.A.Şaxmatovun termini ilə demiş olsaq "müşayiətedici" üzv kimi çıxış edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Budaqova Z. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə. Bakı, 1963, s. 112
2. Cavadov M. Modallığa dair bəzi qeyidlər. Azərb. xəbərləri № 2, s.156

3. Musayev O. İngilis dilinin qramatikası. Bakı, 1978, s. 32-45
4. Əlizadə Z. Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər. Bakı: Maarif, 1965, s. 82
5. Blokh Y.A. Course in theoretica English Grammar, 1983
6. Closr R.A. Reference Grammae for students of English. 1979
7. Yespersen O. Essentials of English Grammar Lendww. 1987

Ключевые слова: модальные слова, современный, глаголы, актуал, предложения

Key words: words modals, modern, verb, sentence

Açar sözlər: modal sözlər, müasir, feil, aktual, cümlə

Lexical-semantic structure characteristics of the modality category in languages with different systems

Summary

This article is about the modal words and their characteristics. As well as opinions of researshes about the modal words have been discussed in this article. This article reflects the usage forms of modal verds in the sentence as well. Usage means of modal verbs in every sperific language as well as as their different manifestations in the modern English has been indicated combinations expressions reflecting the modaality have been simply specified as modal words or complex modal words in Azerbaijan laanguage which is different from modern Engilish.

The article deals with the grammatical cathegory of time in English nd its comparative charactkeristice of cathegory of time in Azerbaijani.

Особенности лексико-семантической структуры категории модальности в языках разной системы

Резюме

Это статья о модальных словах и их характеристиках,А также мнение исследователи по поводу модальных словах овсуждается в этой статье,Эта статья также затрагивает использование форм модальных глаголов в предложение.Использование модальных глаголов в каждом конкретнь языке а также их различные проявление были указаны и щиременном английском языке. Данная статья посвящена синтагматическому анализу глагола выражающих «желание» в современном английском языке. Автор приводит примеры различных лингвистов, которые детально изучили синтагматические отношения глаголов выражающих «желание» и приводит примеры избранных предложений из английской литературы.

Məqaləni nəşrə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent A.Zeynalova tövsiyə etmişdir.